

Ur *Tidsignal* nr 11 2010

Michael Löwy

Från Marx och Engels till ekosocialism

Översättning: Björn-Erik Rosin

Kan man tänka sig en levande marxism för 2100-talet utan ekologisk medvetenhet? Nej, svarar Michael Löwy i denna artikel. Och han har själv dragit slutsatsen av det: vid 72 års ålder, efter decennier av skrivande, undervisning, teoretiskt utarbetande om marxismens klassiker, revolutionerna i Latinamerika*, befrielse-teologin, ägnar han sin största kraft åt att utveckla den så kallade ekosocialismen, som teoretiker såväl som klimataktivist. I den här artikeln går han igenom Marx och Engels skrifter, och tar sin utgångspunkt i en vanlig kritik bland miljövänner att marxister hävdar människans rätt att hänsynslöst utnyttja naturen, och står för en kortsiktig produktivism. Löwy visar att det hos Marx och Engels snarast fanns en motsägelsefull syn på förhållandet mellan det mänskliga samhället och naturen. Å ena sidan var de djupt imponerade av kapitalismens produktiva kapacitet, och tenderade att beskriva socialistisk produktion bara som en fortsättning på den kapitalistiska, men med kollektivt ägande. Å andra sidan var de känsliga för kapitalismens rovdrift av både människa och natur. Och den socialistiska visionen handlade inte om att ständigt producera mer, utan om att producera för mänskliga behov och samtidigt möjliggöra kortare arbetstid och ökad fritid. På samma sätt som socialister hävdar att den borgerliga staten inte bara kan tas över av de arbetande, utan måste ändras i grunden – på samma sätt blir den ekosocialistiska utmaningen att formulera en vision för en värld där mänskliga behov kan tillfredsställas utan att planeten skövlas. Med Löwys ord, det fordras ett paradigmskifte för civilisationen.

Av Löwys böcker har ett fåtal getts ut på svenska: [Förtvivlan, förhoppning, försoning. Tre faser I Georg Lukács' utveckling som intellektuell](#) (Arkiv, Lund 1986), *Förlossning och utopi* (Daidalos, Göteborg 1990) och [Che Guevara – en revolutionär humanist](#). (Bokförlaget Röda Rummet, Stockholm 1997).**

Ett ekosocialistiskt alternativ utan Marx' och Engels' bidrag vore otänkbart. Det är förvisso sant att de bara ägnade miljön en begränsad uppmärksamhet. Att ekologiska frågor inte ges någon central plats i marxistisk teori är alls inte förvånande: på 1800-talet var de skador den moderna civilisationen orsakar långt ifrån lika allvarliga som nu. Dagens ekologiska kris, och i synnerhet det hot klimatförändringarna utgör mot all form av liv på vår planet, skapar oanade utmaningar som kräver en betydligt mer djupgående utveckling av det socialistiska programmet.

Ändå kan vi hos Marx och Engels hitta en del betydelsefulla insikter om motsättningen mellan kapitalismens framsteg och miljön. Och detta i sådan omfattning att det fått den italienske geografen Massimo Quaini att skriva: ”Marx fördömde utplundringen av naturen innan någon borgerlig ekonomisk miljömedvetenhet hunnit födas”.¹ Likväl, som vi kommer att konstatera senare, kräver en ekologisk marxism för det tjugoförsta århundradet en kritisk omvärdering av

* Se [Marxismen i Latinamerika från 1909 till våra dagar](#) – Red.

** Artikeln tidigare publicerad som “De Marx et Engels à l’ecosocialisme”, *Contretemps* no4, dec 2009. [PÅ marxistarkivet finns ett ganska stort antal texter av Löwy, se: [Texter av Michael Löwy](#) – Red]

¹ Massimo Quaini, *Geography and Marxism*, Totowa, NJ, Barnes & Noble, 1982, s.136.

deras uppfattning om ”produktivkrafternas utveckling”.

Vilken är miljörelensens viktigaste kritik mot Marx och Engels? För det första skildrar man dem som anhängare av en erövrar-humanism av Prometeuslika dimensioner, som ställer människan i motsättning till naturen och gör henne till dess herre och mästare. Den socialt engagerade ekologen John Clark skriver således: ”Marx var prometeansk [...] ’Människan’ är en varelse som inte är hemma i naturen, som inte ser jorden som ekologins ’centrum’. Hon är en obändig ande som måste betvinga naturen i sin jakt på självförverkligande”.²

Förvisso går det att hos Marx och Engels hitta många hänvisningar till att naturen måste ”kontrolleras”, ”behärras” eller rent av ”domineras”. Till exempel skriver Engels att under socialismen blir människan ”för första gången naturens medvetna, verkliga herrar i det att de blir herrar över sitt eget samhälle”.³ Men som vi kommer att se längre fram handlar för Marx och Engels termer som ”herravälde” eller ”dominans” över naturen ofta om kunskaper om naturens lagar, snarare än om någon ”prometeansk” plan på att förslava naturen.⁴

Det som är slående från Marx’ första skrifter är hans uttalade naturalism, hans syn på människan som en naturprodukt, oskiljaktig från den naturliga omgivningen.

I de ”Ekonomisk-filosofiska manuskripten” från 1844 skriver han att ”naturen är människans oorganiska kropp”. Och vidare: ”Att människans fysiska och andliga liv sammanhänger med naturen har ingen annan innebörd än att naturen hänger samman med sig själv, ty människan är en del av naturen.” Han åberopar sig förvisso på humanismen men definierar kommunismen som en humanism som samtidigt utgör en ”fulländad naturalism” och ser den framför allt som den verkliga lösningen på ”konflikten mellan människan och naturen”. Genom det faktiska avskaffandet av privategendomen kommer det mänskliga samhället att uppleva ”människans fulländade väsenshet med naturen, naturens sanna återuppståndelse, människans slutgiltiga naturalism och naturens slutgiltiga humanisering”.⁵

Dessa stycken handlar inte direkt om ekologiska frågor – och om hoten mot miljön – men logiken i detta slags naturalism möjliggör ett synsätt på förhållandet människa/natur som inte är ensidigt. I Engels’ berömda skrift om ”Arbetets andel i apans förvandling till människa” (1876) tjänar samma sorts naturalism som grund för kritik av människans rovdrift på miljön:

Låt oss emellertid inte smickra oss alltför mycket med vår mänskliga seger över naturen. Ty varje sådan seger kräver ut sin hämnd av oss. Det är visserligen sant att varje seger i första hand medför de följder som vi räknat med, men i andra och tredje hand har den helt andra och oförutsedda verkningar som alltför ofta upphäver de första. De människor som förstörde skogarna i Mesopotamien, Grekland, Mindre Asien och annorstädes för att få odlingsbar jord, drömde aldrig om att de lade grunden till den nutida förödelsen i dessa länder genom att de samtidigt med skogarna tog bort uppsamlingscentra och reservoarer för fuktigheten. När italienarna på Alpernas sydsida gjorde slut på de granskogar, som vårdas så omsorgsfullt på Alpernas nordsida, anade de inte att de skar av rötterna till fåbodarnas boskapsskötsel. Ännu mindre anade de att de därmed undandrog sina bergskällor vattnet under större delen av året, så att dessa skulle kunna gjuta så mycket våldsammare högloder över slätterna under

² John Clark, ”Marx’s Inorganic Body”, *Environmental Ethics*, vol 11, nr 3, Fall 1989, s. 258.

³ Engels, *Anti-Dühring*, Arbetarkulturs förlag, Stockholm, 1955, sid. 391.

⁴ I sitt intressanta arbete *Marx’s Ecology, Materialism and Nature*, New York, Monthly Review Press 2001, s. 135, kritiserar John Bellamy Foster mig för att ha definierat Marx’ tänkande som ”en optimistisk och ’prometeansk’ föreställning om obegränsad utveckling av produktivkrafterna”. Bellamy Foster har rätt i att betona det oriktiga i att använda begreppet ”prometeansk” om Marx, men jag framhårdar i att hävda att hans syn på utvecklingen av produktivkrafterna har sina problem. Vi återkommer till detta längre fram.

⁵ Marx, ”Ekonomisk-filosofiska manuskripten”, (1844) ur Liedman (red) *Människans frigörelse*, Marx i urval, Aldus/Bonniers, Stockholm, 1965, s. 65, 86-87.

regnperioden. [...] På detta sätt påminns vi vid varje steg vi tar om att vi ingalunda behärskar naturen som en erövrare behärskar ett främmande folk, utan att vi med kött och blod och hjärna tillhör naturen och står i dess mitt och att hela vårt herravälde över den består i att vi framför alla andra varelser känner dess lagar och kan använda dem på rätt sätt.⁶

Detta exempel har allmän betydelse – det ifrågasätter inte det kapitalistiska produktionssättet utan äldre civilisationer – men innehåller icke desto mindre förvånansvärt moderna ekologiska argument såväl genom kritiken av skogsskövlingen som genom varningen för den förödelse produktionen kan medföra. Ett likartat argument återfinns i Marx' brev till Engels den 25 mars 1868, där han till och med, apropå öknarnas utbredning, kommer in på klimatförändringen:

Fraas bok, *Klinia und Pflanzenwelt in der Zeit: ein Beitrag zur Geschichte beider* ("Klimat och flora genom tiderna, en historia om de båda", 1847), är mycket intressant då den visar att klimat och flora förändras under historisk tid. [...] Han hävdar att med jordbruket – och i relation till hur intensivt det bedrivs – försvinner den av bönderna så uppskattade 'våtan' (därigenom uppstår växternas vandring från syd till norr) och stäpperna bildas. Jordbruket är i förstörande till gagn men slutligen förödande (verödend) genom skogsskövlingen, etc ... Faktum är att jordbruket när det utvecklas okontrollerat och irrationellt hanterat [...] lämnar öknar i sina spår som i Persien, Mesopotamien, Grekland, etc.

Marx noterar att denne författare – Carl Nikolaus Fraas, en botaniker som levde mellan 1810 och 1875 – inte överskred gränserna för borgerligt tänkande men att hans analyser innehöll "en omedveten socialistisk tendens".⁷ Marx kunde givetvis inte förutse den globala uppvärmning som hotar mänskligheten i detta sekel, men han ställde sig frågor om vilka konsekvenser en del produktionsformer hade för flora och klimat.

Enligt miljövännerna tillskriver Marx, i Ricardos efterföljd, det mänskliga arbetet ursprunget till allt värde och all rikedom och han bortser därmed från naturens bidrag.

Enligt min uppfattning beror den kritiken på ett missförstånd: Marx använder arbetsvärdeläran för att förklara bytesvärdets ursprung under kapitalismen. Naturen däremot bidrar till verkliga rikedomar, som inte består av bytesvärden utan av bruksvärden. Den tesen förfäktar Marx uttryckligen i *Kritik av Gothaprogrammet* gentemot Lassalle och dennes anhängare:

Arbetet är *inte* källan till all rikedom. Naturen är i lika hög grad källan till bruksvärdena (och av sådana består väl ändå den materiella rikedom!) som arbetet, vilket självt endast är en yttring av en naturkraft, den mänskliga arbetskraften.⁸

Miljövännerna brukar anklaga Marx och Engels för produktivism. Är det en berättigad anklagelse?

Nej, inte så till vida som ingen så mycket som Marx fördömt kapitalismens logik med produktion för produktionens egen skull, kapitalackumuleringen, rikedom och varor som mål i sig. I ett anmärkningsvärt stycke i de "Ekonomisk-filosofiska manuskripten" från 1844 går han till attack mot kapitalets omåttlighet, dess gränslösa expansion och dess förmåga att framkalla konstgjorda behov:

⁶ Engels, *Naturens dialektik*, Gidlunds förlag, 1975, s. 117.

⁷ Marx, Engels, *Ausgewählte Briefe*, Berlin, Dietz Verlag, 1953, s. 234-235.

⁸ Marx, *Kritik av Gothaprogrammet*, Arbetarkulturs förlag, Stockholm, 1938, sid. 9. Se även *Kapitalet*. Första boken, Bo Cavefors bokförlag/ Clarté, Uddevalla, 1969, s. 38: "Arbetet är alltså inte den enda källan till de genom arbete producerade bruksvärdena, till den materiella rikedom. Som William Petty säger: Arbetet är dess fader och jorden dess moder."

Måttlösheten (Masslosigkeit) och *omåttligheten* (Unmässigkeit) blir deras enda sanna mått. [...] frambringa ökningen av produkter och behov *påhittiga* och ständigt *kalkylerande* slavar med omänskliga, raffinerade, onaturliga och *inbillade* lustar.⁹

Socialismens egentliga idé – tvärtemot dess eländiga byråkratiska efterapningar – handlar om produktion av bruksvärden, av medel för att tillgodose mänskliga behov. För Marx var inte högsta målet med tekniska framsteg någon oändlig utökning av tillgångar ("att ha"), utan en förkortning av arbetsdagen och utökning av fritiden ("att vara").¹⁰

Det är förvisso sant att man hos Marx och Engels (och i än högre grad i senare marxism) återfinns en okritisk hållning till det industriella produktionssystemet som skapat och en tendens att göra "produktivkrafternas utveckling" till den främsta bäraren av framåtskridandet. I Kommunistiska manifestet lovordar de bourgeoisins förmåga att skapa "talrikare och kolossalare produktivkrafter än alla föregående generationer tillsammans", något som leder till "naturkrafternas underkuvande, maskinerna, kemins användning i industri och åkerbruk, ångsjöfart, järnvägarna, elektriska telegrafer, uppodlingen av hela världsdelen, segelbara floder [...] – vilket tidigare århundrade anade att sådana produktionskrafter slumrade i det samhälleliga arbetets sköte?".¹¹

Men det mest slående exemplet på Marx' alltför okritiska beundran för den kapitalistiska produktionens "civilisatoriska" insats och dess brutala tyglade av naturen återfinns i följande stycke i "Grundrisse":

Den produktion som grundas på kapitalet skapar å ena sidan en världsomspännande ("universell") industri, dvs. merarbete på samma gång som värdeskapande arbete, å andra sidan ett system av allmän exploatering av naturtillgångarna och människan. [...] Kapitalet börjar således att skapa det borgerliga samhället och ett universellt beslagtagande av naturen och upprättar ett nätverk som omfattar alla samhällsmedlemmar: däri består kapitalets stora civilisatoriska insats.

Den uppnår en samhällelig nivå som får alla tidigare samhällen att framstå som enbart lokala uttryck för mänskligheten och en blind naturdyrkan. Naturen blir faktiskt ett rent objekt för människan, en nyttighet. Den går inte längre att igenkänna som en maktfaktor. Naturlagarnas teoretiska intelligens innehåller alla knep som syftar till att underkasta naturen de mänskliga behoven, antingen som konsumtionsobjekt eller som produktionsmedel.¹²

Marx och Engels tycks sakna en allmän insikt om att produktivkrafternas utveckling har naturliga begränsningar.¹³ På enstaka ställen, som till exempel i detta stycke i "Den tyska ideologin", kan man hitta insikter om den destruktiva potentialen hos produktivkrafterna:

I utvecklingen av produktionskrafterna inträder ett stadium, på vilket produktionskrafter och kommunikationsmedel framkallas, som under de bestående förhållandena bara åstadkommer ofärd och som inte längre är produktions- utan destruktionskrafter (maskiner och pengar).¹⁴

Dessvärre vidareutvecklar de båda författarna inte den tanken och det är inte säkert att den

⁹ Marx, "Ekonomisk-filosofiska manuskripten", s. 97. Jfr Marx, Engels *Kleine Ökonomische Schriften*, Berlin, Dietz Verlag, 1953, s. 141.

¹⁰ Beträffande motsättningen mellan "ha" och "vara" se "Ekonomisk-filosofiska manuskripten", s. 99, *Människans frigörelse*. "Ju mindre du är, ju mindre lever du, desto mer har du, desto mer av ditt liv avyttrar du, desto mer magasineras du av ditt alienerade väsen". I *Kapitalet*. Tredje boken skriver Marx om fritiden som främsta bas för socialismen.

¹¹ Marx, Engels, *Kommunistiska manifestet*, Bokförlaget Röda Rummet, Stockholm, 1994, s.15.

¹² Marx, "Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin", citatet från franska översättningen: *Fondements de la Critique de l'Economie Politique*, Paris, Anthropos, 1967, s. 366-367.

¹³ För en ingående diskussion av denna fråga hänvisar jag till Ted Bentons text i samma utgåva, se ovan.

¹⁴ Marx, "Den tyska ideologin", *Människans frigörelse*, s. 173.

destruktion det talas om också gäller naturen. I vissa stycken som handlar om jordbruket formulerar man däremot sanna ekologiska frågeställningar och skisserar en radikal kritik av de katastrofer kapitalismens produktivism leder till.

Vad som återfinns i dessa texter är ett slags teori om ett sammanbrott i metabolismen, ämnesutbytet, mellan mänskliga samhällen och naturen till följd av kapitalismens produktivism.¹⁵ Utgångspunkten för Marx var de arbeten som utförts av den tyske kemisten och agronomen Liebig. ”Det är en av Liebigs odödliga förtjänster att han har påvisat det moderna jordbrukets negativa sida från naturvetenskaplig ståndpunkt.”¹⁶ Uttrycket *Riss des Stofwechsels*, sammanbrott eller bristning i metabolismen återfinns bland annat i ett stycke i kapitel 47, ”Den kapitalistiska jordröntans ursprung”, i tredje boken av *Kapitalet*:

Å ena sidan reducerar jordegendomen i stor skala jordbruksbefolkningen till ett ständigt sjunkande minimum och skapar en ständigt växande, i stora städer sammanträngd industriebefolkning. Den frambringar därigenom betingelser som bryter sammanhanget i den lagbundna ämnesomsättningen i naturen på ett sätt som är omöjligt att reparera, så att jordens kraft förslösas och denna förstörelse genom handeln föres vida utöver det egna landets gränser. (Liebig) [...] Storindustri och industriellt bedrivit storjordbruk samverkar. Om de ursprungligen skilde sig från varandra genom att den första mera förödde och ruinerade arbetskraften och därmed människans naturkraft, den senare mer direkt markens naturkraft, så förenas de under den fortsatta utvecklingen, genom att det industriella systemet på landsbygden också försvagar arbetarna, och industri och handel å sin sida skaffar jordbruket medel att utsuga jorden.¹⁷

Som framgår av huvuddelen av de exempel som följer hade Marx uppmärksammat jordbruket och problemet med jordförstörelsen, men han förknippade den frågan med en mer allmän princip: sammanbrottet i ämnesutbytet (Stoffwechsel) mellan mänskliga samhällen och miljön, i motsättning till ”livets naturlagar”. Det är också av intresse att notera två betydelsefulla förslag, även om Marx inte vidareutvecklar dem mycket: samarbetet mellan industri och jordbruk i denna brytningsprocess och utbredningen av skadorna på grund av den internationella handeln på global nivå.

Temat med ämnesutbytets, metabolismens, sammanbrott återfinns även i ett känt stycke av första bandet av *Kapitalet*: avslutningen på kapitlet om storindustrin och jordbruket. Det är en av de sällsynta texter där Marx uttryckligen behandlar den förödelse kapitalet har för miljön – liksom en dialektisk vision av det motsägelsefulla ”framåtskridande” som produktivkrafterna leder till:

Samtidigt som stadsbefolkningen hopas i stora befolkningscentra koncentrerar den kapitalistiska produktionen å ena sidan samhällets historiska rörelsekraft men stör å andra sidan ämnesutbytet (Stoffwechsel) mellan människan och jorden genom att förhindra, att de ämnen, som människan förbrukat i form av näringsmedel och kläder återgår till jorden, förstör alltså den naturliga betingelsen för jordens varaktiga (dauernder) fruktbarhet. Den skadar samtidigt stadsbornas fysiska hälsa och lantarbetarnas andliga liv. Men i det den ödelägger de omedelbara, naturliga betingelserna för detta ämnesutbyte, åstadkommer den, att det systematiskt återupprättas som en härskande lag för den samhälleliga produktionen och i en form, som motsvarar den högsta mänskliga utvecklingen. [...] Och varje framsteg i det kapitalistiska jordbruket är inte endast ett framsteg i konsten att utsuga arbetarna utan också i konsten att utsuga jorden, ty varje framsteg som ökar dess fruktbarhet för en begränsad tidsperiod är samtidigt ett framsteg som förstör källorna till denna fruktbarhet. Ju mer ett land, såsom t ex Förenta Staterna, utgår från storindustrin som grundval för sin utveckling, desto fortare går denna

¹⁵ Jag hämtar denna term och efterföljande analys från John Bellamy Fosters betydelsefulla arbete *Marx's Ecology. Materialism and Nature*, New York, Monthly Review Press, 2001, s. 155-167.

¹⁶ Marx, *Kapitalet*. Första boken, s. 442.

¹⁷ *Kapitalet*. Tredje boken, Bo Cavefors bokförlag/Clarté, Uddevalla, 1973, s. 719-720.

förstörelseprocess. Den kapitalistiska produktionen kan endast utveckla produktionstekniken och den samhälleliga organisationen genom att samtidigt förstöra (untergräbt) all rikedomens urkällor: jorden och arbetaren.¹⁸

I denna text finns flera sidor att framhålla: för det första tanken att framsteget kan vara destruktivt, ”ett framsteg” vad gäller förfall och försämring av den naturliga miljön. Det exempel som valts – försämringen av jordarnas kvalitet – är inte det bästa och framstår som alltför begränsat, men reser ändå den allmänna frågan om hur kapitalismen kränker den naturliga miljön, ”de eviga naturliga villkoren”.

Exploateringen och förnedringen av arbetarna och naturen parallellställs, blir en följd av samma rovlystna logik, storindustrins och det kapitalistiska jordbrukets. Det är ett tema som återkommer ofta i *Kapitalet*, till exempel i några stycken i kapitlet om arbetsdagen:

Bortsett från att arbetarrörelsen med varje dag uppvisade en alltmer hotande tillväxt, dikterades fabriksarbetets begränsning av samma nödvändighet, som ledde till att man spred guano över de engelska åkrarna. Samma blinda rovlystnad, som i det ena fallet hade utarmat jorden, hade i det andra fallet angripit rötterna till nationens livskraft. [...] Men i sin omättligen glupskhet, sin varulvsjakt efter merarbete, överskrider kapitalet inte bara de moraliska gränserna utan också arbetsdagens rent fysiska maximalgräns. [...] Det uppnår detta syfte genom att förkorta arbetskraftens livslängd, på samma sätt som en girig jordbrukare uppnår ökad avkastning genom att utsuga åkerjorden.¹⁹

Den direkta associationen mellan utsugningen av proletariatet och jorden banar, trots sina begränsningar, väg för tankegångar om sambandet mellan klasskampen och kampen för att försvara miljön i en gemensam kamp mot kapitalets dominans.

Dessa olika texter framhäver motsättningen mellan kapitalets omedelbara logik – och, på ett mer allmänt sätt, kapitalismens väsen – och möjligheten av ett ”rationellt” jordbruk i ett längre och mer hållbart perspektiv, där miljön respekteras under flera generationer:

Mycket konservativa jordbrukskemister som t. ex. Johnston medger att verkligt rationellt jordbruk överallt konfronteras med oöverstigliga hinder genom privategendomen. [...] Hela andan i den kapitalistiska produktionen, som är inriktad på den närmast liggande penningvinsten är en motsättning till jordbruket, vilken kan hushålla med de undan för undan sammanlänkade människogenerationernas samtliga livsbetingelser. Ett slående bevis på detta ger skogarna, vilka ibland sköts någorlunda enligt det gemensamma intresset, men bara där de inte ligger under privat utan under statlig förvaltning.²⁰

I tredje boken av *Kapitalet* återvänder Marx till den inneboende motsättningen mellan kapitalism och rationellt jordbruk:

Historiens sensmoral [...] är att det kapitalistiska systemet står i motsättning till ett rationellt jordbruk eller att ett rationellt jordbruk är oförenligt (unverträglich) med det kapitalistiska systemet (även om det gynnar den tekniska utvecklingen); ett rationellt jordbruk kräver insatser från arbetande småbönder eller kontroll av samverkande producenter.

Här väcks två intressanta idéer: a) den tekniska utvecklingen utgör en del av det irrationella hos kapitalistiskt jordbruk och b) alternativet består på samma gång av bondejordbruk och socialism (”samverkande producenter”), som i Marx ögon är lika respektabla och ”rationella”.

Förutom utarmningen av jordarna är skogsskövling det andra exemplet på en ekologisk katastrof som Marx och Engels framhåller i de texter vi citerat hittills. Skogsskövlingen behandlas återkommande i *Kapitalet*:

¹⁸ *Kapitalet*. Första boken, s. 441-442.

¹⁹ Se ovan, s. 205, 227-228.

²⁰

Kulturens och industrins utveckling överhuvud har i alla tider åstadkommit en så intensiv skogsskövling, att alla åtgärder, som företagits till skogarnas skydd, i jämförelse därmed ter sig ytterst obetydliga.²¹

Det är onödigt att framhålla hur aktuell denna kommentar är år 2009, vid en tidpunkt då den skogsskövling kapitalet och agro-business ägnar sig åt är en av de främsta orsakerna till den globala uppvärmningen. Dessa båda företeelser – förstöringen av skogar och av jord – är för övrigt nära förbundna i Marx' och Engels' analyser. I ett stycke i *Naturens dialektik* tar Engels de stora spanska kaffeproducenternas förstörelse av skogarna på Kuba som exempel på "det rådande produktionssättets" inställning till och rovdrift på naturen och dess likgiltighet för de "naturliga" skadeverkningarna på lång sikt.²²

Nedsmutsningen av miljön är inget Marx och Engels är omedvetna om, men den behandlas nästan helt och hållet utifrån aspekten om ohälsosamma arbetarkvarter i engelska storstäder. Det mest slående exemplet är de sidor av *The Condition of the Working-Class in England* ("Villkoren för arbetarklassen i England", 1844) där Engels med fasa och upprördhet skildrar anhopningen av industriellt avfall på gator och i floder, koldioxiden som tar över syret och förgiftar atmosfären och "stanken från förorenade och smutsiga floder", etc.²³ Indirekt utgör dessa stycken, och andra likartade, en kritik av den miljöförorening som kapitalismens industriella verksamhet åstadkommer, men frågan ställs aldrig direkt.

Hur definierar Marx och Engels det socialistiska programmet i förhållande till miljön? Vilka förändringar av produktionssystemet blir nödvändiga för att det ska bli förenligt med bevarande av naturen? Det är på detta område som vi återfinner den främsta begränsningen hos de båda tänkarna och den del som kräver ett kritiskt ifrågasättande. De tycks ofta helt enkelt se socialismen som ett kollektivt övertagande av produktivkrafter och produktions medel: när man väl avlägsnat det "hinder" som utgörs av produktionsförhållandena och i synnerhet egendomsförhållandena kan dessa krafter utvecklas utan hinder. Det skulle således finnas ett slags kontinuitet i innehåll mellan kapitalismens produktionsapparat och socialismens. Socialismen skulle framför allt handla om en planerad och rationell förvaltning av den materiella civilisation kapitalet skapat.

I den berömda sammanfattningen av kapitlet om den primitiva kapitalackumuleringen skriver Marx till exempel:

Kapitalmonopolet blir en boja för det produktionssätt, som har växt upp under dess eget herravälde. Produktionsmedlen centraliseras, och arbetets samhällsliga karaktär utvecklas, tills produktionsprocessen inte längre rymmes innanför det kapitalistiska skalet. Detta spränges. Den kapitalistiska äganderättens timme slår. [...] Den kapitalistiska produktionen frambringar med en naturlags nödvändighet sin egen negation.²⁴

Detta stycke tycks förutom den ödesbestämda och positivistiska determinismen uttrycka viljan att lämna hela det produktionssätt som "växt upp" under kapitalet intakt under socialismen. Det ifrågasätter enbart privategendomens "skal", som blivit "ett hinder" för produktionens materiella

²¹ *Kapitalet*. Andra boken, Bo Cavefors bokförlag/Clarté, Uddevalla, 1971, s. 221.

²² "De spanska odlarna på Kuba som brände ned skogarna på sluttningarna och i askan fick tillräcklig gödning, för en generation, av mycket räntabla kaffebuskar, vad brydde de sig om att de tropiska skyfallen sedan sköljde bort den oskyddade odlingsbara jorden och efterlämnade nakna klippor? Gentemot naturen liksom mot samhället tas under det rådande produktionssättet huvudsakligen endast hänsyn till den kortsiktiga första framgången. Och likväl förundrar man sig över att de mer avlägsna följderna av dessa handlingar, som endast är inriktade på den kortsiktiga framgången, är helt andra och ofta rakt motsatta." *Naturens dialektik*, s. 120.

²³ Engels, *The Condition of the Working-Class in England*, 1844, i Marx, Engels, *On Britain*, Moskva, Foreign Language Publishing House, 1953, s. 129-130.

²⁴ *Kapitalet*. Första boken, s. 670-671.

resurser.

Samma "kontinuitetslogik" härskar över delar av *Anti-Dühring*, där socialismen blir synonym med en obegränsad utveckling av produktivkrafterna:

Produktionsmedlens expansionskraft spränger de band som det kapitalistiska produktionssättet pålagt dem. Deras befrielse ur dessa band är just förutsättningen för en oavbruten, allt raskare fortskridande utveckling av produktivkrafterna och därmed en praktiskt taget obegränsad stegring av produktionen.²⁵

Det säger sig självt att en sådan syn på övergången till socialismen är bokstavligen ohållbar och måste ifrågasättas utifrån ett ekosocialistiskt perspektiv. Med utgångspunkt i en del idéer hos den spanske antikapitalistiske ekologen Joan Martínez Alier kommer Daniel Bensaïd med ett argument som förefaller mycket relevant: "Tanken om att potentiellt produktiva krafter kan förvandlas till destruktiva, i ett annat tidsperspektiv, är utan tvekan mer fruktbar än det mekaniska schemat där produktivkrafternas utveckling hindras av produktionsförhållandena."²⁶

Även hos Marx och Engels hittar vi texter som tar hänsyn till det socialistiska programmets ekologiska dimension och öppnar några intressanta vägar. Vi har sett hur de "Ekonomisk-filosofiska manuskripten" från 1844 hänvisar till kommunismen som "den verkliga lösningen på antagonismen mellan människa och natur". Och i det ovan citerade stycket ur första bandet av *Kapitalet* låter Marx antyda att de förkapitalistiska samhällena "spontan" (naturwüchsig) garanterade denna Stoffwechsel, metabolismen mellan grupper av människor och naturen; under socialismen (ordet används inte direkt men man kan härleda det av sammanhanget) måste man återupprätta den systematiskt och rationellt "som den lag som reglerar den samhälleliga produktionen". Synd bara att varken Marx eller Engels vidareutvecklat denna insikt, som grundas på idén att förkapitalistiska samhällen levde i spontan harmoni med naturen och att socialismens uppgift är att upprätta denna harmoni på nya grundvalar.

Vissa avsnitt hos Marx tycks se bevarandet av den naturliga miljön som en grundläggande uppgift för socialismen. I tredje boken av *Kapitalet* ställs till exempel kapitalismens logik med storjordbruk, baserad på utsugning och slöseri med jordarna, mot en annan logik med socialistisk karaktär: "medveten rationell skötsel av marken som gemensam, evig egendom, den oförytterliga (unveräusserlichen) existens- och reproduktionsbetingelsen för kedjan av varandra avlösande människogenerationer". Ett analogt resonemang återfinns några sidor tidigare:

Inte ens ett helt samhälle, en nation, ja inte ens alla samtida samhällen tillsammans är ägare till jorden. De är bara dess besittare, dess nyttjanderättsinnehavare (Nutzniesser) och har att som boni patres familias efterlämna den förbättrad till följande generationer.²⁷

Med andra ord: Marx tycks godta den "Ansvarsprincip" som den tyskfödde filosofen Hans Jonas²⁸ sätter så högt, kravet på varje generation att respektera miljön – existensvillkoret för kommande generationer.

I några texter förknippas socialismen med avskaffandet av skillnaderna mellan stad och land och således med att den industriella nedsmutsningen av städerna avskaffas:

²⁵ *Anti-Dühring*, s. 389-390.

²⁶ Daniel Bensaïd, *Marx l'intempestif*, Paris, Fayard, 1995, s. 390-391.

²⁷ *Kapitalet*. Tredje boken, s. 719, 688. Ordet "socialism" förekommer inte i stycket men är underförstått.

²⁸ Hans Jonas (1903-1993), tyskfödd filosof som bl a behandlade den tekniska utvecklingens följder för samhället, övers. anm.

Endast genom att sammansmälta staden med landet kan man undanröja den nuvarande förgiftningen av luften, vattnet och marken, endast därigenom kan de massor, som nu avtynar av sjukdom i städerna, komma i den situationen att deras gödsel används för växtodling i stället för att alstra sjukdomar.²⁹

Det är en klumpig formulering – problemet reduceras till frågan om hur mänsklig gödsel ska användas! – men en viktig fråga ställs ändå: hur göra slut på den industriella förgiftningen av miljön? Den store frihetlige marxistiske författaren William Morris utopiska roman *Nytt från en ny värld* (1890)³⁰ utgjorde ett fascinerande försök att föreställa sig en ny socialistisk värld, där de stora industristäderna gett plats åt ett urbant/ruralt boende med respekt för den naturliga miljön.

Det skulle inte vara svårt att hitta andra exempel på en verklig känslighet inför frågan om förhållandet mellan mänsklig aktivitet och naturlig miljö. Men ändå kvarstår att Marx och Engels saknade ett vidare ekologiskt perspektiv. Man skulle tills vidare kunna avsluta denna diskussion med ett förslag, som förefaller relevant, och som Daniel Bensaïd för fram i sitt nyligen publicerade – och storartade – arbete om Marx: han anser det vara lika oskäligt att frita Marx från sin tids ”progressistiska” eller ”prometeanska” illusioner som att utmåla honom som någon som omåttligt besjunger industrialiseringen. Bensaïd föreslår oss en mycket mer fruktbar hållning: att ta itu med motsägelserna hos Marx och ta dem på allvar. Den första av dessa motsägelser är givetvis den mellan ett produktivistiskt credo i vissa av hans texter och insikten om att framsteget kan vara en källa till oåterkallelig förstörelse av miljön³¹. Marx’ och Engels’ insikter ignoreras i Sovjetunionen, i synnerhet efter stalinismens seger då miljöförsvaren trycktes ner av en byråkratisk produktivism som slaviskt kopierade de tekniker kapitalet utvecklat – som kärnkraften! – och där enda målet var att ”hinna upp och distansera” kapitalismen.

Marxismen och det socialistiska alternativet måste således omvärderas utifrån de nya parametrar och de hot som den ekologiska krisen introducerat – inte för ”planetens” skull utan för att en mängd arter, inklusive vår egen, ska kunna överleva. Å andra sidan är det omöjligt att tänka sig en ekologisk kritik som kan möta dagens utmaningar utan att inkludera Marx’ och Engels’ bidrag. Det gäller särskilt: 1) marxismens kritik av den politiska ekonomin, dess ifrågasättande av den destruktiva logiken i den obegränsade kapitalackumuleringen. En ekologi som ignorerar eller nedvärderar marxismens kritik av varufetischismen är dömd att bara utgöra ett korrektiv till den kapitalistiska produktivismens ”överdrifter”; 2) det socialistiska programmet för kollektivisering av produktionsmedlen och samhällets demokratiska förvaltning av produktion och konsumtion.

*

Enligt min uppfattning är ekologin den stora utmaningen om det marxistiska tänkandet ska kunna förnyas på tröskeln till det tjugoförsta århundradet. Den kräver att marxisterna bryter radikalt med ideologin om det linjära framsteget och med den moderna industricivilisationens teknologiska och ekonomiska paradig. Det handlar givetvis inte om att ifrågasätta att det behövs vetenskapliga och tekniska framsteg och en stegring av arbetsproduktiviteten. De utgör ofrånkomliga villkor för två av socialismens främsta mål: att samhälleliga behov tillfredsställs och att arbetstiden minskas. Utmaningen för ekosocialismen består i att kunna styra in framstegen på en

²⁹ *Anti-Dühring*, s. 410-411. Se även följande stycke i Engels ”Om bostadsfrågan”: ”Upphävandet av motsättningen mellan stad och land är varken mer eller mindre utopiskt än upphävandet av motsättningen mellan kapitalister och lönearbetare. [...] Ingen har påyrkat det kraftigare än vad Leibig gör i sina skrifter om jordbrukets kemi, där hans främsta krav alltid är att människan skall återlämna till jorden vad hon fått från den, och där han bevisar att detta förhindras enbart genom tillvaron av städerna, framförallt storstäderna”. Resten av argumentationen rör sig åter kring den ”gödselmängd” som storstäderna producerar.

³⁰ William Morris, *Nytt från en ny värld eller En epok av vila: några kapitel ur en utopisk berättelse*. Stockholm: Gidlund, 2002.

³¹ *Marx läntempestif*, s. 347.

kurs som gör dem förenliga med bevarandet av planetens ekologiska balans och, i synnerhet, att sätta stopp för den självmordsmässiga avvikelse som via den globala klimatuppvärmningen för oss mot en katastrof av oanade proportioner.

Akilleshälen i Marx' och Engels' sätt att resonera var, i vissa "kanoniska" texter, en icke kritisk syn på kapitalismens produktivkrafter – det vill säga den moderna industriella/kapitalistiska tekniskt/produktiva apparaten – som om de vore "neutrala" och som om det räckte för revolutionärer och socialister att ersätta det privata förfogandet över dem med ett kollektivt, få dem att snurra till gagn för arbetarna och bygga ut dem i obegränsad skala.

Ett ekosocialistiskt program leder till en ny princip: att tillämpa samma resonemang på produktionsapparaten som det Marx lade fram i *Pariskommunen* beträffande statsapparaten: "Men arbetarklassen kan inte helt enkelt ta det färdiga statsmaskineriet i besittning och sätta det i rörelse för sina egna ändamål."³² Analogt får arbetarna inte nöja sig med att ta över kapitalismens "produktionsmaskineri" som sådant och använda det för sin egen räkning: de måste omvandla det radikalt – motsvarigheten till vad Marx i ett brev till Kugelman apropå Pariskommunen kallade att "krossa den borgerliga statsapparaten" – utifrån socialistiska och ekologiska kriterier. Detta innebär inte bara att ersätta destruktiva energiformer med förnyelse-bara och rena energikällor som solenergi utan också en djupgående omvandling av det produktionssystem kapitalismen gett i arv, liksom av modellerna för konsumtion, transporter och stadsbyggnad.

Som vi sett talade Engels i *Anti-Dühring* om en "oavbruten" utveckling av produktivkrafterna och en "gränslös" utökning av produktionen själv tack vare socialismen. Vissa miljövännare, som med fog kritiserar alla former av produktivism, ser nolltillväxt eller minskad tillväxt (*décroissance*) som alternativ. Den termen har förtjänsten att gå emot kapitalismens kult av "tillväxt" och "expansion", men den förblir fånge under ett kvantitativt problem: producera och konsumera "mindre" och inte "mer". Men i stället handlar det om att omorganisera produktionen i enlighet med kvalitativa kriterier med utgångspunkt i ekologiska och sociala behov. Viss verksamhet måste utvecklas på ett snabbt och markant sätt (vilket inte är detsamma som "obegränsat"): utbildning, hälsovård, kultur, kollektiva transporter, cyklism, ekologiskt jordbruk och fiske, solenergi, jordvärme och vindkraft. Andra verksamheter måste försvinna fortast möjligt, bokstavligen talat "skrotas": kärnkraftverk och kolkraftverk, rustningsindustri, reklam, industriellt fiske, kemiska bekämpningsmedel, genmanipulerade grödor, etc. Andra måste långsamt minskas som bilindustri, oljeindustri, kolgruvor. En sådan ekosocialistisk omstrukturering av produktionsapparaten – en följd av en demokratisk debatt där olika förslag ställs mot varandra och där befolkningen ytterst bestämmer – måste oeftergivligen ske genom att full sysselsättning garanteras för berörda arbetargrupper.

Ekosocialismen kräver kort sagt inte bara att egendomsformerna förändras utan en djupgående omvandling av rådande former för produktion och konsumtion; med andra ord handlar det om en radikaliserad av brottet med kapitalismens anda och med kapitalismens materiella civilisation. Ur detta perspektiv siktar det socialistiska alternativet inte bara på ett nytt samhälle och ett nytt produktionsätt, utan också ett paradigmskifte för civilisationen.

³² Marx, *Pariskommunen*, Arbetarkulturs förlag, Stockholm, 1969, s.63.